

Andrzej J. ZAKRZEWSKI

Stan badań oraz postulaty badawcze do dziejów Częstochowy XVI – XVIII w.^{*}

Przygotowując w połowie lat osiemdziesiątych rozprawę habilitacyjną na temat *Częstochowa w kulturze religijnej polskiego baroku*, Częstochowa 1988, zwróciłem uwagę na istniejący dualizm postaw badawczych autorów piszących o Częstochowie. Dualizm ten dotyczy zarówno sfery metodologicznej, jak i merytorycznej, nie wspominając o różnorodnych postawach ideologicznych. Odzwierciedla się to z całą wyrazistością w istniejącej literaturze przedmiotu.

Miasto i klasztor posiadają bogatą i różnorodną literaturę powstającą w wyniku prowadzonych badań i rosnącego zainteresowania w miarę, jak Częstochowa osiągała centralną pozycję wśród ośrodków kultowych na ziemiach polskich. Przedmiotem naszych zainteresowań staną się prace powstałe po r. 1800, podejmujące zagadnienia związane z rozwojem ośrodka miejskiego i kultowego oraz ich funkcjonowaniem w kulturze polskiej w XVI – XVIII w. W kręgu szczególnych zainteresowań znajdą się więc prace o charakterze historycznym, zarówno naukowe jak i popularne. W następnej kolejności przedmiotem analizy staną się dzieła podejmujące zagadnienia z kręgu historii sztuki, architektury, muzyki i literatury, a dotyczące bezpośrednio kultu maryjnego, klasztoru, twierdzy i miasta. Przedmiotem refleksji będą także artykuły umieszczone w licznych czasopismach ukazujących się na przestrzeni XIX i XX wieku, traktowane jako dowód nie tylko żywotności owej problematyki, ale przede wszystkim recepcji określonych treści kulturowych.

Literatura o mieście i klasztorze jasnogórskim zaczęła narastać szczególnie obficie po r. 1800. Z ilości druków poświęconych tej problematyce doskonale zdawali sobie sprawę już pierwsi bibliografowie XIX-wieczni, którzy wyodrębniali literaturę wiążącą się z Częstochową. Podstawą wyodrębnienia stawały się ważniejsze wydarzenia związane z dziejami politycznymi Rzeczypospolitej, dzieje klasztoru i fundacji OO Paulinów na Jasnej Górze, działalność wybitniejszych jednostek związanych z tymi ośrodkami, a prze-

^{*} Jest to skrócona wersja rozdziału zamieszczonego w książce A.J. Zakrzewskiego, *W kręgu kultu maryjnego. Jasna Góra w kulturze staropolskiej*, Częstochowa 1995.

de wszystkim produkcja wydawnicza drukarni zakonnej. Wszystko to świadczy o docenianiu roli i znaczenia tego ośrodka w kulturze Polski i Polaków¹.

Jednakże pierwsza rodzima bibliografia Marii Józefowiczowej pojawiła się stosunkowo późno — przed rokiem 1939². Zawierała ona już ponad pół tysiąca tytułów. Zasada wyodrębniania prac z ogółu piśmiennictwa, była tematyka dziejów miasta i klasztoru, a także historia kultu maryjnego. Późniejsze, znacznie bardziej kompletne i merytorycznie uporządkowane bibliografie są dziełem Zbigniewa Żmigrodzkiego³. W ostatnich latach ukazują się kolejne tomy bibliografii województwa częstochowskiego, początkowo pod redakcją Waldemara Tyrasa⁴, obecnie jako druk Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej.

Szczególnego rodzaju bibliografię opracowali Henryk Czerwień i Janusz Zbudniewek, gromadząc dokumentację piśmiennictwa oblężenia Jasnej Góry w roku 1655 i roli jej obrońcy, o. Augustyna Kordeckiego⁵. Bibliografia ta oddaje nieocenione usługi tym wszystkim badaczom, którzy podejmuje problemy funkcjonowania klasztoru i kultu jasnogórskiego w dziejach politycznych i kulturalnych nie tylko Polski, ale także niektórych państw europejskich.

Poddając głębszej analizie piśmiennictwo dotyczące Częstochowy wyodrębniamy trzy wyraźnie zaznaczające się okresy. Do pierwszego zaliczymy piśmiennictwo o Jasnej Górze i Częstochowie (nazwy te na ogół występują zamiennie lub jako Jasna Góra Częstochowska), powstałe do schyłku XVIII wieku. Literatura ta posiada obecnie walor źródłowy.

Do drugiego okresu zaliczamy piśmiennictwo powstałe w specyficznych warunkach niewoli narodowej i pierwszych lat niepodległości. Dominowały w nim formy popularno-naukowe i propagandowe, których zadaniem było przede wszystkim przedstawienie orędowniczej i opiekuńczej roli NMP nad narodem polskim. Literatura ta przechodziła do porządku nad okresem Reformacji i Oświecenia polskiego, nawiązując bezpośrednio do wypracowanych treści, wartości i wzorów kulturowych w epokach wcześniejszych, szczególnie w barokowej formacji kulturowej.

¹ Por. K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 14, Kraków 1896; G. Korbut, *Literatura polska od początku do powstania styczniowego*, t. 1. Od wieku X do końca XVII, Warszawa 1917; Z. Żmigrodzki, *Częstochowa w Bibliografii Estreichera*, [w:] „*Nad Wartą*”, R. 9: 1966.

² M. Józefowicz, *Bibliografia Częstochowy*, [w:] „*Ziemia Częstochowska*” (dalej jako ZCz), t. 2, Częstochowa 1938, s. 225 – 257. Także jako nadbitka.

³ Z. Żmigrodzki, *Materiały do bibliografii Częstochowy za lata 1945 – 1960*, [w:] *Dzieje Częstochowy od zarania do czasów współczesnych* (dalej jako *Dzieje Częstochowy*), praca zbiorowa pod redakcją Komitetu w składzie: A. Czarnota, S. Krakowski (redaktor), B. Puczyński, Fr. Sobalski (sekretarz), A. Rotaub, Katowice 1964, s. 371 – 395; tenże, *Materiały do bibliografii Częstochowy za rok 1961*, [w:] *Rocznik Muzeum w Częstochowie*, t. 2, Częstochowa 1966, s. 311 – 315; tenże, *Materiały do bibliografii Częstochowy za lata 1961 – 1965*, [w:] ZCz, t. 6 – 7, Katowice 1967, s. 315 – 334; tenże, *Materiały do bibliografii Częstochowy za rok 1966*, [w:] *Rocznik Muzeum w Częstochowie*, t. 3, Częstochowa 1973, s. 335 – 348; tenże, *Materiały do bibliografii powiatu częstochowskiego za lata 1945 – 1972*, [w:] ZCz, t. 10, Częstochowa 1974, s. 549 – 570; tenże, wspólnie z E. Jastrzębowską, *Materiały do częstochowskiej produkcji wydawniczej 1945 – 1965*, [w:] ZCz, t. 11, Częstochowa 1976, s. 347 – 360.

⁴ *Bibliografia województwa częstochowskiego pod redakcją W. Tyrasa*, t. 1, Częstochowa 1980, t. 2, Częstochowa 1983, t. 3

⁵ *Bibliografia piśmiennictwa oblężenia Jasnej Góry w roku 1655 i jej obrońcy o. Augustyna Kordeckiego za lata 1655 – 1975*, opracowali Henryk Czerwień i Janusz Zbudniewek, Warszawa 1979.

Nawiązując do najgłośniejszych i najbardziej znanych wydarzeń z dziejów klasztoru i Rzeczypospolitej okresu wojen XVII wieku, prowadziła do utożsamiania maryjności, jako wyjątkowej cechy polskiej religijności z elementami patriotyzmu i świadomości narodowej. Miało to szczególne znaczenie dla utrzymywania polskości wśród narodu poddanego naciskom rusyfikacji i germanizacji. W literaturze tej urastała Częstochowa do symbolu Polski i polskości. Była to jednakże w istocie literatura o klasztorze paulińskim, obrazie NMP i twierdzy jasnogórskiej.

Druga połowa XIX i początek XX stulecia przyniosły w piśmiennictwie o Częstochowie zasadnicze zmiany jakościowe. W mieście rozpoczyna tworzyć się środowisko popularyzatorów nauki, twórców kultury⁶. Jeden z nich, Bronisław Grabowski, zaliczany jest do grona znakomitych sławistów europejskich⁷. Na gruncie częstochowskim znany był przede wszystkim jako wydawca „Kalendarzy Częstochowskich”, z których pierwszy ukazał się w r. 1874. Znacznie bardziej wyraziście zapisał się w dziejach piśmiennictwa częstochowskiego Józef Grajner⁸, przede wszystkim jako współredaktor czasopisma „Dzwonek Częstochowski”, założonego przez księdza Józefa Adamczyka w 1901 r.⁹ Wypełniał łamy tego miesięcznika przeznaczonego dla mało wyrobionych czytelników, materiałami opartymi na źródłach archiwalnych, szczególnie obficie czerpiąc z zachowanych dokumentów klasztornych. Obok publikacji wydarzeń uznawanych za cudowne, opracowywał samodzielnie historię Jasnej Góry oraz przygotował kilka prac na temat ruchu pątniczego do obrazu NMP. Znany był ponadto jako ceniony zbieracz materiałów folklorystycznych z terenów jurajskich¹⁰ oraz płodny, aczkolwiek niezbyt wysokiego lotu literat.

Popularyzatorem na łamach prasy Królestwa Polskiego wartości wytworzonych przez jasnogórski ośrodek kultowy, nie stroniącym od chwytania za pióro, był malarz Adrian M. Głębocki¹¹. Pozostawione przez tego malarza grafiki, publikowane m.in. w „Kłosach” i „Tygodniku Ilustrowanym”, a także obrazy stanowią znakomite źródło do poznania funkcjonowania Jasnej Góry w kulturze polskiej XIX – XX wieku. Wartość źródłowa i dokumentacyjna scharakteryzowanych powyżej publikacji nie podlega w chwili obecnej dyskusji. Winny być, obok innych, wykorzystane przy redakcji II tomu planowanej monografii.

⁶ E. Polanowski, A.J. Zakrzewski, Z dziejów ruchu naukowego w Częstochowie (od połowy XIX wieku do roku 1932), [w:] ZCz, t. 15, Częstochowa 1984.

⁷ W. Kot, Bronisław Grabowski a Słowiańszczyzna zachodnia, Kraków 1959; H. Ułaszyn, Bronisław Grabowski, Kraków 1901; J. Magnuszewski, Stosunki literackie polsko-czeskie w końcu XIX i na początku XX wieku; E. Polanowski, Bronisław Grabowski, częstochowski literat i sławista, [w:] Częstochowa i jej miejsce w kulturze polskiej, pod red. A.J. Zakrzewskiego, Częstochowa 1990; Zdz. Szymańska,

⁸ B. Kubicka-Czekaj, Zarys życia i twórczości Józefa Grajnera, [w:] Prace Naukowe WSP w Częstochowie. Seria Humanistyczna nr 2, Częstochowa 1979; też, Józef Grajner — pisarz i wydawca, [w:] Prace Naukowe WSP w Częstochowie. Seria Humanistyczna nr 3, Częstochowa 1980. Por. także w: Dzieje folklorystyki polskiej 1864 – 1918, Warszawa 1982, s. 123.

⁹ „Dzwonek Częstochowski”. Czasopismo wydawane przez Zakon oo Paulinów na Jasnej Górze od r. 1901 do 1914.

¹⁰ Bibliografię prac Józefa Grajnera podaje M. Józefowicz, [w:] dz. cyt., s. 232 – 234.

¹¹ A.M. Głębocki, Kilka słów o malarstwie w Częstochowie, [w:] „Wiek” 1874 nr 24.

Wiek XIX zapisał się w badaniach częstochowskich nie tylko tekstami propagującymi kult religijny. Zaczęły pojawiać się opracowania naukowe o charakterze historycznym. Zapoczątkowane zostały pracami dotyczącymi ruchu pielgrzymkowego¹², spośród których wielkie znaczenie dla XVII – XVIII wieku posiada praca Michała Balińskiego¹³. Autor ten, jako jeden z pierwszych, sięgnął do źródeł archiwalnych znajdujących się w klasztorze jasnogórskim, starając się przedstawić i udokumentować dzieje klasztoru i kultu jasnogórskiego, a także jego społeczne usytuowanie. Nieco wcześniej do źródeł jasnogórskich sięgnął Józef I. Kraszewski przygotowując powieść historyczną o oblężeniu i obronie klasztoru¹⁴.

Wiek XIX w swoistych, scjentystycznych nastawieniach, upowszechniał piśmiennictwo szczególnego typu, jakim stały się wszelkiego rodzaju encyklopedie, leksykony i przewodniki. We wszystkich większych encyklopediach i słownikach jakie ukazały się w języku polskim w tym okresie czasu, pojawia się szeroko komentowane hasło Częstochowa, Jasna Góra, oo Paulini, pielgrzymki, itp.¹⁵. Jak się wydaje, obecność tych haseł wynikała nie tylko z sumienności naukowej autorów i redaktorów wspomnianych opracowań. Zapoznając się z treścią wymienionych haseł, dostrzegamy wyraźnie tendencje zmierzające do przybliżenia społeczeństwu problematyki roli i znaczenia Częstochowy w dziejach narodu i państwa polskiego oraz szczególnej, orędowniczej interwencji Matki Bożej w bieg dziejów. Do realizacji tego celu szczególnie nadawały się wydarzenia i fakty z epoki XVI – XVII stulecia.

Apologetyczny nurt wypowiedzi zawarty w scharakteryzowanych dziełach nie wyczerpuje w całości piśmiennictwa XIX stulecia na temat Jasnej Góry. W okresie tym bowiem nastąpiło charakterystyczne rozdzielenie punktów widzenia na rolę i miejsce Częstochowy w dziejach historii politycznej i historii kultury polskiej. Wyodrębnił się bowiem świecki nurt badań nad zjawiskami religii i religijności, reprezentowany przede wszystkim przez przedstawicieli rodzących się wówczas nauk społecznych, takich jak antropologia kulturowa, socjologia i wczesne religioznawstwo.

Krytyczne badania nad wymienionymi zjawiskami rozpoczął Aleksander Brückner, publikując studia nad literaturą religijną poczynając od średniowiecza¹⁶. Badania historyczno-socjologiczne nad zjawiskami religijności prowadził Ludwik Krzywicki¹⁷, a w początkach XX wieku publikuje swoje prace Stefan Czarnowski¹⁸. Związki kultu

¹² J. Chociszewski, *Pielgrzymka do ważniejszych miejsc na ziemiach polskich wstawionych cudownymi obrazami Najświętszej Maryi Panny*, Poznań 1882.

¹³ M. Baliński, *Pielgrzymka do Jasnej Góry w Częstochowie odbyta przez pątnika XIX wieku i wydana z rękopisu przez ...*, Warszawa 1846.

¹⁴ J.I. Kraszewski, *Oblężenie Częstochowy przez Szwedów w roku 1655 od 8 listopada do 27 grudnia. Z Opowiadania X. Augustyna Kordeckiego*, [w:] „Atheneum” 1847, z. 1, s. 15 – 94. Tenże, *Kordecki. Powieść historyczna*, t. 1 – 2, Wilno 1852.

¹⁵ Ks. Chodyński, *Paulini w Polsce*, [w:] *Encyklopedia kościelna*, t. XVIII, Warszawa 1892, s. 427 – 519; S. Kętrzyński, *Częstochowa*, [w:] *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. 7 – 8, Warszawa 1906.

¹⁶ A. Brückner, *Apokryfy średniowieczne*, cz. 1 – 2, Kraków 1900 – 1904; tenże, *Literatura religijna w Polsce średniowiecznej*, t. 1 – 3, Warszawa 1902.

¹⁷ L. Krzywicki, *Do Jasnej Góry. Studia socjologiczne*, Warszawa 1923.

¹⁸ S. Czarnowski, *Kultura religijna wiejskiego ludu polskiego*, [w:] *Kultura*, Warszawa 1946; tenże, *Reakcja katolicka w Polsce w końcu XVI i na początku XVIII wieku*, [w:] *Dzieła*, t. 2, Warszawa 1956.

maryjnego na tle religijności polskiej z dziejami politycznymi państwa polskiego oraz ich funkcji w kształtowaniu kultury XVI – XVIII wieku stały się przedmiotem studiów Jana St. Bystronia¹⁹.

Szczególnym wyrazem rodzącego się krytycyzmu w stosunku do tradycji jasnogórskiej, stała się dyskusja prowadzona w gronie historyków nad rzeczywistą rolą klasztoru w wojnie szwedzkiej 1655 – 1660²⁰. Prawdziwym zaś wstrząsem okazała się publikacja Westrina zachowanych w Szwecji listów przeora Kordeckiego do króla szwedzkiego²¹. Przyczyna sporu wkrótce stała się jedynie zewnętrznym wyrazem różnic poglądów na rolę religii, religijności i Kościoła w Polsce. Spór ten przeniósł się w okres dwudziestolecia międzywojennego, zaś kolejne jego ożywienie w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych nastąpiło ze względów ideologicznych.

Okres dwudziestolecia międzywojennego przyniósł szereg ważnych prac rzucających światło na kwestie genezy i funkcjonowania Jasnej Góry w kulturze polskiej. Przede wszystkim opracowano dzieje fundacji paulińskiej. Dokonała tego Krystyna Pieradzka²², której praca, pomimo upływu czasu, nie straciła na aktualności. Ks. L. Fraś zajął się problematyką obrony Jasnej Góry w r. 1655 i postacią jej obrońcy²³, uwzględniając dotychczasowe publikacje i materiały archiwalne. Historycy sztuki zajęli się wyświetleniem genezy i historii obrazu wykorzystując odbywający się proces konserwacji tego dzieła sztuki²⁴. Historyk zakonu, ks. Jan Fijałek, przygotował i zdołał opublikować jeszcze przed wybuchem II wojny światowej znaczną część dokumentów przechowywanych dotychczas w archiwach klasztornych²⁵. Na fali zainteresowań krajoznawczych pojawiły się po raz pierwszy tematy badawcze dotyczące miasta i najbliższej okolicy. Wyniki tych badań ukazały się w dwóch pierwszych tomach „Ziemi Częstochowskiej”²⁶, przełamując tym samym dominującą problematykę jasnogórską. Niestety, wybuch wojny uniemożliwił powstanie wokół tego periodyku środowiska badaczy-regionalistów. Wydarzenia powojenne zahamowały prace na dłuższy okres.

Trzeci okres w dziejach piśmiennictwa o Częstochowie i Jasnej Górze otwiera rok 1945. Minione pięćdziesięciolecie przyniosło w literaturze przedmiotu znaczne ożywienie. Wynikało ono ze specyficznego usytuowania Kościoła katolickiego w państwie laickim jak i z faktu, że zdecydowana większość społeczeństwa pozostała wierna religii katolickiej. Ważne, rocznicowe wydarzenia a także napięcia polityczne wynikające ze wzajemnych stosunków między państwem a Kościołem, sprzyjały polaryzacji stanowisk

¹⁹ J.St. Bystron, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI – XVII*, t. 1 – 2, Warszawa 1976.

²⁰ Por. Bibliografia piśmiennictwa oblężenia Jasnej Góry, s. 58 – 112.

²¹ *Ibidem*.

²² K. Pieradzka, *Fundacja klasztoru jasnogórskiego*, Kraków 1939.

²³ Ks. L. Fraś, Ks. Augustyn Kordecki, Włocławek 1938; tenże, *Obrona Jasnej Góry w roku 1655*, Częstochowa 1935.

²⁴ W.S. Turczyński i J. Rutkowski, *Konserwacja Cudownego obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej*, Częstochowa 1927. Błędne tezy tej pracy koryguje R. Kozłowski, *Historia obrazu jasnogórskiego w świetle badań technologicznych i artystyczno-formalnych*, [w:] „Roczniki Humanistyczne. Historia sztuki”, t. XX, Z. 5, Lublin 1972.

²⁵ *Zbiór dokumentów Zakonu OO Paulinów w Polsce*. Opracował ks. J. Fijałek, z. 1, 1382 – 1464, Kraków 1938.

²⁶ „Ziemia Częstochowska”, t. 1, 1934, t. 2, 1938, Częstochowa.

także i w literaturze omawianego przedmiotu. Utrwały się przede wszystkim dwa odmienne stanowiska w ujmowaniu roli i znaczenia religii w dziejach kultury polskiej. Znalazło to swoje odzwierciedlenie także w piśmiennictwie o Częstochowie, w którym dla naszych potrzeb wyodrębniamy kilka podokresów różniących się względem siebie pod wieloma względami. Pierwszy zamyka się w latach 1945 – 1950. Następny obejmuje lata 1951 – 1955. Trzeci przypada na lata 1956 – 1966, a czwarty na dziesięciolecie 1967 – 1978. Ostatni, piąty podokres w dziejach najnowszego piśmiennictwa o Częstochowie zapoczątkowuje rok 1979, rok pierwszej papieskiej wizyty w Częstochowie. O przyjęciu wymienionych wewnętrznych cezur zdecydowały przede wszystkim takie wydarzenia jak: zaostrenie się stosunków państwo – Kościół u progu lat pięćdziesiątych, co wyraźnie wpłynęło na ograniczenie roli instytucji kościelnych w państwie; odnowienie ślubów lwowskich Jana Kazimierza na Jasnej Górze w r. 1957 i rozpoczęcie wielkiej Nowenny oraz kościelne uroczystości z okazji Tysiąclecia chrztu Polski. Wizyta papieska była kolejnym impulsem wpływającym w widoczny sposób na ożywienie życia religijnego w Polsce i dalsze umocnienie pozycji Częstochowy we współczesnej kulturze religijnej.

Wyznaczone powyżej okresy w dziedzinie piśmiennictwa religijnego owocowały intensyfikacją badań nad dziejami klasztoru i miasta, a także ilością tytułów opracowań dotyczących m.in. XVII i XVIII stulecia. Biorąc pod uwagę te aspekty literatury przedmiotu, możemy wyodrębnić następującą problematykę, wokół której koncentrowały się poszczególne dzieła:

- a) teologiczną — w której rozważano zagadnienia kultu maryjnego w świetle podstawowych dogmatów katolicyzmu;
- b) historyczną — z dominacją problematyki genezy i dziejów klasztoru oraz rozwoju podstawowych form kultu maryjnego;
- c) socjologiczną — w której odnajdujemy rozważania o zasięgu kultu maryjnego, ruchach pątniczych, usytuowaniu kultu w przestrzeni geograficznej i społecznej;
- d) kulturową — zawierającą rozważania o funkcjonowaniu symbolicznych przedstawień maryjnych, wypracowanych przez ośrodek kultowy na Jasnej Górze, w różnych manifestacjach kulturowych: literackich, muzycznych, plastycznych, zwyczajach i obrzędach religijnych, w wytworach kultury ludowej.

Analizując cechy literatury religijnej poruszającej kwestie roli, znaczenia i miejsca Częstochowy w kulturze polskiej, dostrzegamy zróżnicowany poziom, dostosowany do określonego kręgu odbiorców. Obok więc tekstów pisanych językiem trudnym, zawierającym terminologię filozoficzną i teologiczną, odnajdujemy prace adresowane do czytelników mało wyrobionych pod względem abstrakcyjnego myślenia, obejmujących kwestie religijne w sposób nieomal sensualistyczny. Jednakże istota przedstawianych zagadnień, niezależnie od formy przekazu, jest ta sama. Przewijają się przez nią co najmniej cztery wątki tematyczne: 1) religijny, eksponujący treści maryjne i mariologiczne w wersji silnie spolonizowanej; 2) historyczno-patriotyczny, bezpośrednio nawiązujący do szczególnego opiekuństwa NMP nad polskim narodem, a w wyjątkowych przypadkach ingerującej w bieg zdarzeń; 3) pomnika (symbolu) polskości i niezawisłego bytu państwowego; 4) kultowy, wyrażający się przedstawianiem masowych form kultu takich jak ruch pątniczy, peregrynacje obrazu i jego kopii, itp. form kultu o charakterze paralitur-gicznym.

Ważnym wydarzeniem w rozwoju procesu badawczego nad dziejami kultu maryjnego i klasztoru jasnogórskiego stało się powołanie rocznika „Studia Claromontana”²⁷. W przedstawionym na jego łamach programie badawczym nad fenomenem Jasnej Góry, zwrócono uwagę na szereg aspektów, które w dotychczasowej praktyce badawczej były zbyt słabo akcentowane, bądź też nie występowały w ogóle. I tak prof. A. Witkowska podkreśliła konieczność uwzględniania w szerszym stopniu aniżeli dzieje się to dotychczas zajęcia się katagorią czasu, przestrzeni oraz społeczeństwa w badaniach nad Jasną Górą²⁸. O. prof. Janusz Zbudniewek, twórca periodyku, proponuje uwzględniać w problematyce badawczej cztery główne zagadnienia: 1. dzieje obrazu i fundacji klasztoru jasnogórskiego; 2. rolę sanktuarium w życiu religijnym i społecznym; 3. specyfiką kultu Matki Bożej Jasnogórskiej; 4. zakon OO Paulinów jako gospodarz i opiekun sanktuarium²⁹. O. Rufin J. Abramek, charakteryzując dyskusję nad problematyką badawczą, w której głos zabierało kilkunastu historyków kościoła i religijności, a także specjaliści z kilku szczegółowych dyscyplin naukowych, dostrzega dwa główne zadania badawcze, a mianowicie: 1. konieczność uwzględniania aspektów funkcjonowania Jasnej Góry nie tylko z punktu widzenia kultury religijnej Polaków, ale także z punktu widzenia dziejów narodu; 2. opracowując w sposób naukowy funkcje klasztoru należy prowadzić prace badawcze w kierunku: a) publikacji źródeł; b) interpretacji faktów lokalnych i ogólnonarodowych (przede wszystkim określić znaczenie tzw. „devotio claromonatana”); c) interpretacji zaistniałych faktów z punktu widzenia teologiczno-biblijnego; d) interpretacji historyczno-kulturowej³⁰.

Bujnemu rozwojowi piśmiennictwa konfesyjnego nie towarzyszył w minionym pięćdziesięcioleciu podobny rozkwit badań nad dziejami miasta. Niemniej jednak i na tym polu ukazało się kilka interesujących prac. Zapoczątkował te studia jeszcze w pierwszych powojennych latach Stefan Krakowski, publikując pierwszą monografię Częstochowy, obejmującą jej dzieje do połowy XVII stulecia³¹. Juliusz Braun w swojej pracy poświęconej miastu, zwrócił uwagę na rozwój architektoniczny i urbanistyczny Częstochowy, rozwijającej się do końca pierwszej połowy XIX wieku w cieniu Jasnej Góry³². Obaj autorzy starali się o uwzględnienie całości funkcjonującego organizmu, tj. miasta i klasztoru, wskazując na różnorakie powiązania, jakie łączyły obie części składowe organizmu miejskiego. Ich następcy nie kontynuowali już tego sposobu postępowania badawczego, traktując Jasną Górę i Częstochowę jako niezależne od siebie jednostki osiedleńcze. Rezultaty takiej praktyki badawczej, są w części przynajmniej usprawiedliwione wzorami wywodzącymi się z praktyki badawczej wcześniejszych okresów. Jak się dzisiaj wydaje, takie zróżnicowanie postępowania badawczego wynikało nie tylko

²⁷ „Studia Claromontana”, t. 1 – 14, Jasna Góra 1981 – 1995, dalej jako SCM.

²⁸ A. Witkowska, *Badania nad rozwojem i treścią kultu Jasnogórskiego od XV do XX wieku*, [w:] SCM, t. 3, Jasna Góra 1982, s. 464 – 468.

²⁹ J. Zbudniewek, *Problematyka badawcza dziejów Jasnej Góry*, [w:] SCM, t. 3, Jasna Góra 1982, s. 449 – 463.

³⁰ R. Abramek, *Teologiczno-historyczne badania fenomenu jasnogórskiego*, [w:] *ibidem*.

³¹ S. Krakowski, *Stara Częstochowa. Studia nad genezą, ustrojem i strukturą lunościową i gospodarczą Częstochowy (1220 – 1655)*, Częstochowa 1948.

³² J. Braun, *Częstochowa. Urbanistyka i architektura*, Warszawa 1957.

z rozróżnienia problematyki badań, ale zaciążyły na nim względy ideologiczne, z wyraźną szkodą dla obiektywnego przedstawiania roli miasta i klasztoru w dziejach kultury polskiej.

Pracą, która posiada ambicje ogarnięcia całości dziejów miasta, jest wydana przed trzydziestoma laty monografia Częstochowy, będące efektem działalności naukowej kilku osób³³. Jednakże w interesującym nas okresie nie wnosi więcej aniżeli pierwsza praca S. Krakowskiego.

Duże zasługi w stymulacji badań nad zaniedbanymi kwestiami gospodarczymi miasta w stosunku do XIX i XX wieku, przemian i rozwoju stosunków demograficznych, układu architektonicznego i urbanistycznego miasta, klasztoru i twierdzy, miało wydawanie wznowionych po 1956 r. roczników „Ziemi Częstochowskiej” jak organu wcześniejszego Towarzystwa Popierania Kultury Regionalnej, a od 1976 r. Częstochowskiego Towarzystwa Naukowego. Ważnym czynnikiem stymulującym rozwój badań nad dziejami miasta były periodyki ukazujące się pod patronatem Muzeum Regionalnego³⁴, a od r. 1990 wydawnictwa Wyższej Szkoły Pedagogicznej³⁵.

W świetle przedstawionej analizy literatury przedmiotu rysują się następujące postulaty badawcze do historii Częstochowy w XVI – XVIII wieku:

1. rozpoznanie, zgromadzenie i opracowanie nowych źródeł informujących o funkcjonowaniu miasta;
2. przyjęcie zasady, że dzieje klasztoru, twierdzy, Starej Częstochowy i Częstochówki, należy rozpatrywać łącznie w sferze historii społeczno-kulturalnej i gospodarczej. Stanowią one bowiem wielokrotnie powiązany system gospodarczy i społeczny;
3. uznanie, że pojęcie „Częstochowa” występujące zamiennie z Jasną Górą w omawianym okresie, stanowi agregat określonego systemu wartości, wzorów osobowych, poglądów politycznych i ideologii w sferze historii kultury. Przyjęcie tej zasady implikuje dalsze badania nad funkcjonowaniem „Częstochowy” jako fenomenu kulturowego (w tym także nad stereotypowymi ujęciami tego pojęcia);
4. zbadanie związków życia społecznego i gospodarczego Częstochowy z otaczającymi ją regionami, a w szczególności Śląskiem, Krakowem, Wrocławiem. Generalnie rzecz ujmując, konieczne jest kontynuowanie badań nad historią gospodarczą, szczególnie na tle gospodarki ziemią prowadzoną przez klasztor, stosunkami społecznymi itp.;
5. prowadzenie nieomal od podstaw badań życia społecznego i kulturalnego Częstochowy ze szczególnym uwzględnieniem kultury literackiej, plastycznej, muzycznej i ewentualnymi związkami z głównymi ośrodkami kulturalnymi w Koronie i na Śląsku.

³³ Dzieje Częstochowy od zarania do czasów współczesnych, Katowice 1964.

³⁴ Rocznik Muzeum w Częstochowie, Częstochowa 1965 — jako wydawnictwo ciągłe. W r. 1985 ukazał się zeszyt nr 1, Historia.

³⁵ Prace Naukowe. Zeszyt Historyczny I, Wyd. WSP w Częstochowie, Częstochowa 1993, i następne.